

BÜYÜK CİHAD'I ANLAMAYA DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Yrd. Doç. Dr. Musa KAVAL*

Öz

Geçmişte Müslümanlar için büyük bir motivasyon olan “cihad” kavramı son yıllarda Müslümanlara ve İslam’a yönelik bir utanç vesilesi yapılmak isteniyor. Tarihi ve politik bir geçmişi de olan cihad kavramının terör ile birlikte anti-İslami bir yaklaşımla ele alındığını görüyoruz. Şiddet, terör ve kutsal savaş retoriği ile manasızlaştırılan cihad kavramının gerçek manasını bulması için “büyük cihad” ifadesinin ele alınmasının faydalı olacağı düşünülmektedir. İman ile başlayarak bütün yaşamı Allah’ın emrettiği şekilde sürdürebilme misyonunu yükleyen bu ifade tasavvufi bir derinlik ile birlikte geçmişte İslam medeniyetinin gelişmesinde büyük katkılar sağlamıştır. Ölmeden önce nefisini öldürebilen sufiler insanın değerini çok iyi anladıkları için bütün insanlık için hayırlı olduğuna inandıkları cihad anlayışları sayesinde kansız başarılar kazanabilmişlerdi. Bugünün dehşet verici atmosferinde insanlığın huzuru için sufilerin yaptığı gibi bireyin kendi içinde büyük cihadını başlatma zorunluluğu vardır.

Anahtar Kelimeler: Büyük cihad, cihad, tasavvuf, nefis

AN EVALUATION TO UNDERSTAND THE GREAT JIHAD

Abstract

“Jihad” concept which was a major motivation for the muslims in the past is to be made an embarrassment to muslims and Islam in recent years. Also having a historical and political meaning we witness that the concept of cihad is being handle with terror in an anti-Islamic approach. It is thought to be useful taking concept of jihad which was made meaningless by rhetoric of violence, terror and holy war with notion of “great war” in order to refer real meaning. Starting with faith this concept which installs the mission of living the whole life as God commanded has contributed great contributions to Islam civilization with a mystical depth. Sufis who killed their nafs before dying and understood the value of human able to gain bloodless succes believed to be better for all mankind by means of jihad. Today’s horrific atmosphere starting great jihad in every individual in theirselves is an obligation for the peace of humanity as sufis did in tha past.

Key Words: Great jihad, jihad, sufism, nafs.

Büyük Cihad

İslam geleneğinde “büyük cihad” olarak nitelendirilen nefse karşı verilen mücadele en çok tasavvuf ehline önemsenmiştir. İslam’ın mânevi derinliğini tecrübe etmeye hedefleyenler en büyük düşman iyilik ve kötülük işleme kabiliyetlerine sahip (Şems, 91/8) nefis aşırı derecede kötülüğü emrettiği için (Yûsuf, 12/53) onu arındıranların kurtuluşa ereceği bildirilmiştir (Şems, 91/9). Aynı şekilde Hz. Peygamber’de; “Senin en zararlı düşmanın nefsidir.” (Acluni, I,143) buyurarak nefsin ne denli tehlikeli olduğuna dikkatleri çekmiştir. Nefsi en büyük put olarak tarif eden Mevlânâ şu benzetmeyi yapar: “Nefis putların anasıdır. İnsanların yaptıkları put yılan ise nefis ejderhadır. İnsanların elleriyle yaptıkları putlar kırılır, yok edilir ama nefis her daim kıvılcım üretmeye meyilli çakmak gibidir.” (Mesnevi, I, b.772-3). Yusuf suresinde bildirildiği üzere insana kötülüğü fısıldayan nefis hiç boş durmaz. Her an hileler kuran nefsin her bir hilesinde yüzlerce Firavun bulunur (Mesnevi, I, b.780).

Mutasavvıflar tarafından “Uğrumuzda cihad edenlere, (Bize ulaştıracak) yollar gösteririz...” (Ankebût, 29/69) âyeti maddi cihadın yanında mânevi cihad olarak da değerlendirilip mücadele alanı olarak kabul edilmiştir (Cebecioğlu 2004: 448-449). İnsan için ideal makam olan insan-ı kâmil’e erişebilmek için izlenmesi gerek seyr-i suluk’un gerçek düşmanı nefistir. İslam ve tasavvuf literatüründe önemli bir yeri olan nefse karşı verilen savaş; “büyük cihad” olarak tarif edilmiştir. Hz. Peygamber’in otuz bin kişiden teşekkül etmiş

*Hakkâri Üniversitesi Öğretim Üyesi, kavalmusa@hotmail.com

en büyük ordu ile Bizans'a karşı çıktığı sefer dönüşü "Küçük cihattan büyük cihada gidiyoruz. O nefisle cihattır." (Suyuti, II,73) hâdisi nefis tezkiyesinin büyük cihad olarak tanımlanmasında önem arz etmektedir. Her ne kadar bu hâdisin zayıf olduğu bildirilmiş ise de bu anlamı kuvvetlendiren hadisler vardır. Örneğin "Hakiki mücahid nefisine karşı cihad açan kimsedir" (Tirmizi, Cihad, 2) hâdisi bunlardan biridir.

Özellikle tasavvuf ehline vurgulanan büyük cihad kavramı bazen tenkit edilmiştir. Fiziki cihadın küçümsendiği, geri plana itildiği yönünde gelişen bu eleştirilerin devamında tasavvufun İslam'ı eylemsellikten uzaklaştırdığı, bireysel ve toplumsal olarak pasif bir yaşantıya sevk ettiği ifade edilir. İslam medeniyeti tarihindeki sayısız kurum ve şahsiyetlerin faaliyetleriyle tasavvufun, İslam toplumuna hizmetleri bu düşüncelerin manasız olduğunu gösterir. İlerleyen bölümlerde tasavvuf ehlinin fiziki savaş ile birlikte cihad anlayışının çok yönlü olarak icra edildiğine dair örnekler verilecektir.

Günümüz dünyasında terörle birlikte anılan cihad kavramı Batılılar tarafından yanlış tanıtılarak onların siyasi ve ekonomik gücü ellerinde tutmaya devam ettirebilmeleri adına manasından saptırılmaktadır. Müslümanlar tarafından farkındalığı oldukça yüksek olan bu realiteye rağmen Müslümanların cihad kavramı konusunda bütüncül bir anlayışa sahip olmadığını görüyoruz. Batı'da ve Müslümanlar arasında cihad kavramının manası konusundaki ayrılığın temelinde siyasi ve ekonomik argümanlar olduğu tartışmasıdır.

Öte yandan dini bir kavram olduğu yönünde itirazın bulunmadığı cihad, ekonomik ve siyasal hedefler uğruna barış ve adaletin tesisi olmaktan uzaklaştırılarak fitne ve kaosun enstrümanı haline getirilmeye çalışılmaktadır. Günümüzde birçok konuda olduğu gibi kavramlar zaman içerisinde anlam ve amaç yönünde değişime uğramaktadır. Cihad ifadesi de dini manasından uzaklaştırılarak konjenktörel siyasetin bir terimi haline getirilmiştir. Modern dünyada dinin yerine hakim unsur olan politikanın dini ifadeler üzerinden geliştirdiği pragmatik manalandırmalar kelimenin gerçek anlamından sapmasına yol açmaktadır. Bu nedenle dini bir terim olan cihad çok geniş ve çeşitli boyutları olan bir mücadele anlamına gelirken politik çıkarlar uğruna yapılan dar bir manaya sıkıştırılmıştır. Böyle bir ortamda küçük cihad olarak tarif edilen fiziki savaşı, büyük olarak tarif edilen nefse karşı cihad ile birlikte değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Bu manada nefse karşı verilmesi istenen büyük cihadın psikolojik, sosyolojik, teknolojik, politik, ekonomik ve kültürel olarak büyük önem taşıdığını düşünüyoruz. Örneğin tasavvufi eğimde klişe özdeyişlerden biri olan az yeme, az yeme ve az konuşma nefsin terbiyesinde uygulanabilmiş olsa bugün Müslümanların yaşam tarzlarındaki meydana gelecek farklılıktan dolayı dünyanın sistemi değişmek durumunda kalabilirdi. Az yeme anlayışı ile tüketimde israfın azaltılması, az uyuma ile zamanı iyi değerlendirip üretimin artırılması ve az konuşma ile de toplumları kitlesel kaosa sürükleyen iletişimin olumsuz etkilerinden kurtulma imkânı elde edilebilirdi. Böyle bir yaşam tarzı, dünyanın enerji kaynakları bakımından vazgeçilmez olan müslüman coğrafyasına hakim olabilmek için büyük yıkımlara sebep olmuş modern sömürge düzeninin temelini sarsacaktır. Öte yandan Müslümanların dünya nüfusunun %25'ini oluşturduğunu düşündüğümüzde bu tarz yaşam tarzının bütün alanlarda inkar edilemeyecek etkileri olacaktır. Sadece bu gerçekler dahi müslümanın cihadının sadece silahlı mücadeleye indirgemek İslam ve insanlık adına kısıtlayıcı bir tavır olmanın ötesinde zararlı olduğu düşünülebilir. İslam'ın her yönüyle müslümanın yaşantısına yön veren hükümleri doğrultusunda onun manevi tecrübelerini de yaşantılaşma gayesini taşıyan tasavvuf ehlinin sahip oldukları hoşgörülü tavrıyla terörizm ile birlikte anılan cihadın doğru anlaşılmasında büyük katkıları olmuştur. Geçmişte toplumun her kademesine yönelik güzel uygulamaları ile İslam kardeşliği için yapılan hizmetlerden hareketle bugünün dünyasında insanlara dayatılan

egoist dürtülerle tesis edilen yaşam tarzı ve yönetim sistemlerine karşı İslam'ın adalet ve eşitliğini yeniden örneklendirebilir.

Batının ekonomik ve politik saiklerle zarar verdiği cihad kavramının öncelikle Müslümanlar tarafından doğru anlaşılması gerekmektedir. Zaten gayr-i Müslimler çok daha önceden İslam'ı şiddet ve barbarlıkla suçlayarak cihad kavramını gerçek anlamından uzaklaştırıp tahrip etmişlerdir (Roy 1987: 35-39). Bunun yanında 11 Eylül saldırıları sonrası basın aracılığıyla İslam'a karşı korku ile birlikte nefret uyandırıldı (Dirks 2004: 223). İslami cihadçı teröristlerle mücadele ederken müslüman kimliğinin düşmanmış gibi muamele görmesi (Abbas 2005) kendi çıkarları için Ortadoğu'da şiddet ve baskıcı yönetimlerle ortak hareket eden Amerika'ya karşı nefreti arttırdı (Chomsky 2003: 86). Güç uğruna kullanılan ve yıpratılan dini değerler beklenenin aksine uzun süredir haksızlığa uğradığını düşünen gençlerin radikalleşmesine neden oldu (Waardenburg 2002). Ekonomik, politik ve sosyal arka planı olan bütün bu sorunların kaynağı olarak İslam'ın cihad kavramının sunulmasının büyük bir sorun oluşu kesindir. Zira profanlaştırma geleneği ile yeniden dini kavramlar üzerinden geliştirilmeye çalışılacak savaşın kimseye yararı olamaz. Bugün yaşanan bütün sorunların kaynağı olarak gösterilmeye çalışılan İslam ve cihad bütün bu gayretlere rağmen Müslümanlar adalet ve insan onurunu gözeten İslam ve cihadın gerçek manasının herkes tarafından anlaşılabilmesi için gayret sarf etmelidirler. Bunu gerçekleştirebilmenin **yoluda** büyük cihadı bütün yaşama yaymaktan geçmektedir. Böylece cihad kavramı sadece fiziki savaş manasını aşarak zaman içerisinde ortaya çıkan sosyal değişimlere doğru bir dini tepki verilmesini sağlayacak dinamik bir kavram olarak İslam'ın ruhunu ortaya koyacaktır (Taleqani 1986; 13-18).

Kur'an-ı Kerim'de Cihad

Kur'an-ı Kerimde otuz âyette geçen cihad kavramının savaş anlamıyla birlikte geniş bir mücadele alanı ve süreci olduğunu görürüz. Örneğin Mâide süresi otuz beşinci âyette “Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının, O'na yaklaştırmaya vesile arayın ve O'nun yolunda cihad edin ki kurtuluşa eresiniz.” buyrulur. Müfessirler âyet ile ilgili olarak Allah'a itaat ederek O'nun rızasını kazanmaya vesile olacak amelleri işlemeye gayret etmeyi ifade ettiğini söylerler. Dolayısıyla cihadın Allah'ın rızasını gözeterek işlemeye gayret gösterilen bütün âmelleri kapsadığını anlıyoruz. Bu anlamda cihad, Allah'ın kuluna ihsan etmiş olduğu bedeni, zihni ve mali kuvvetleri kulun, Allah yolunda feda ederek O'nun rızasına erişme çabasıdır. Bu uğurda düşmana, nefse, şeytana karşı can, mal, dil ve kalp ile yapılan her türlü mücadele cihaddır (İbn Kayyum 1992: 9-11).

Allah, Ku'an-ı Kerim'de canlarıyla ve mallarıyla cihad edenleri övmüştür (Nisa, 4/95, Tevbe, 9/22, 41). Cihad edenleri mükafatlandıracağını vaad eden Allah (Hadid, 57/7, 10,11; Tevbe, 9/121; Enfal, 8/60) onların geçmiş günahlarını bağışlayacağını ve onları cennete yerleştireceğini müjdeler (Saff, 61/10-13). Herhangi bir özü olmadan geri kalanlar ile Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihad edenler eşit sayılmaz (Nisa, 4/95) ve onların Allah katındaki mertebeleri daha üstündür (Tevbe, 9/20). Bu kadar övülen cihad ehlinin aslında kendisi için cihad ettiği bildiren Allah (Ankebût, 29/6) onlara bildikleri ile âmel ettikleri takdirde bilmediklerine eriştiğini vaad eder (İbn Kesir, 29/69). İbn Kesir'in tefsirindeki bu açıklamaya benzer şekilde sufiler kutsi hâdise atıfta bulunarak seyr-i sülük mücahadesinde sâlikin Allah'ın ihsanları ile lütuflandırıldığından bahsederler. Yani sufünün nefesine karşı vermiş olduğu ve büyük cihad olarak tarif ettiği mücahadesinde bildiklerini tatbik ettikten sonra Allah'ın ilhamlar vasıtasıyla bilmedikleri konusunda onu aydınlatılacağı ve daha üstün makamlara doğru yol alabilmesi için varidatlara nail olacağı müjdesidir.

İsfâhâni cihad'ın ce-he-de kökünden türediğini, “üstün gayret sarf etmek” anlamına geldiğini ifade eder. Kişinin bütün imkanlarını ve kapasitesini kullanarak düşman, şeytan ve kendisinin hırs ve bencilliğine karşı verdiği mücadele cihaddır (1992: 208). İbn Kayyum ise cihadın dört zeminde sürdürülmesi gerektiğini ifade eder. Birinci etapta nefse, ikinci olarak şeytana, üçüncü olarak inanmayanlara, dördüncü olarak da münafıklara karşı verilmelidir. Öncelikle mücadele edilmesi gereken nefsin doğru bir imana sahip olması, iyi ve güzel bilgiler edinmesi ve âmele yönelmesi için uğraşılmalıdır (2004: 57). Bu manada Hz. Peygamber'in risaletinin ilk evresi olan Mekke döneminde inen âyetlerin nefislerde doğru imanın yerleşmesi için âyetlerin kısa ve bütün insanlara hitap ettiği görülür. Nefislerde kemale eren imandan sonra Medine döneminde inen âyetlerle inanmayanlara karşı yapılacak cihadın olgunlaşması için ümmet birliğinin ve kardeşliğinin önemini görürüz (bkz. Shalabi 1974). Hz. Peygamber döneminde tatbik edilen cihad anlayışında insani ve toplumsal gerçeklerin göz önünde bulundurulduğunu görürüz. “İslam'ın ruhbanlığı cihaddır.” (Hanbel 1895) diyen Hz. Peygamber'in devimini hiç kaybetmemesi gereken mânevi bir mücadele yapılması gerektiğini risâlet sürecinde ortaya koymuştur.

Hz. Peygamber'in savaşları bağlamında cihadı değerlendirdiğimizde en çok sıkıntı ve işkenceye maruz kaldığı Mekke döneminde savaşmadığını görüyoruz. Savaş izninin Medine'ye hicretten iki yıl sonra âyet ile verildiğini ve savaşılacak kişilerinde dinlerini yaşamaları hususunda kendilerine zulmedenler olduğu anlıyoruz; “Sizinle savaşanlara karşı Allah (c.c.) yolunda siz de savaşın.” (Bakara, 2/190). Dolayısıyla Hz. Peygamber'in hayatına bakıldığında savaşılan kesimlerin Müslümanların dinleri ve toplumsal yaşamları konularında fitne ve fesat çıkarma gayretinde olanlar olduğuna şahit oluruz. Bu manada Hz. Peygamber gibi zorunlu olduğunda Allah yolunda ve toplumun huzuruna hizmet etme bağlamında başvuru üç kategoriden birisi olan savaş da cihaddır (İbnu'l Jauzi 1985: 231-232). İslam'ın savunma amacıyla başvurmak durumunda kaldığı son seçenek olan savaş aslında insan onuru tehditlere ve saldırılara karşı savunmaktan başka bir şey değildir (Attar 1981:17). Geçmişte yaşamış olduğu birçok acıdan dolayı kini artan Müslümanların kendilerini savunma psikoloji ile savaşı çözüm olarak düşünmeleri doğal bir refleks olarak görülebilse bile kolaycılık ve işlevsellikten uzak olduğu düşünülebilir. Zira Hz. Peygamber örneğini göz önünde bulundurulmadan birey ve toplumsal anlamda cihadın diğer etaplarında başarı kazanılmadığında savaş cephesinde başarının beklenmesi mümkün görünmemektedir. Kendi nefisine karşı kesintisiz, sistematik ve geniş kapsamlı mücadele disiplini yoksun kişilerin düşmana karşı fiziki savaşı da kaybetmesi olasıdır (Ali Ashraf 1987:125) Çünkü savaşın kazanılması için mali, ilmi ve toplumsal bir takım lojistik kaynaklardan desteklere ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaçların bireyin egosunun üzerinde bir değere sahip olup işe koşulması için nefis terbiyesinin önemi büyüktür.

Mücadele edilecek rakipler olarak nefis, düşman, şeytan ve münafıkların gösterilmiş olmasının yanında Allah, Müslümanlara savaşta “aşırıya gidilmemesini” emretmiştir (Bakara, 2/190). Bu anlamda müslüman savaşta bile ölçülü olmalı, hırsına ve kinine yenilerek öd alma duygusu ile savaşmamalı, Allah'ın emrettiği ölçüler içerisinde savaşmalıdır. Dinlerini yaşama konusunda Müslümanlara zulmetmeyenlere dair de “Allah, sizi, din konusunda sizinle savaşmamış, sizi yurtlarınızdan da çıkarmamış kimselere iyilik etmekten, onlara adil davranmaktan men etmez. Şüphesiz Allah, adil davrananları sever.” (Mümtehine, 60/8) buyurulmuştur. Dolayısıyla savaş halinde olunmayan kesimlere karşı iyi davranarak onlara İslami tavrı güzel bir şekilde sergilemek de aslında cihaddır.

Savaş ve güzel davranış yöntemlerinin yanında üçüncü olarak sözle cihad yöntemi de vardır (Damaghani 2003: 232-233). İletişim çağında olduğumuz bu dönemde güzel ve doğru

söz sarf etmenin gönüllerde ve şuurlarda oluşturduğu etkileri inkar edemeyiz. Hz. Peygamber'in sayıları üçyüzü aşan ve Medine'de etkili olan yahudilikten dönen münafıklara karşı sabırla sürdürdüğü sözlü cihad sonucunda sayılar dörte kadar inmiştir. Böylece Hz. Peygamber hem onların sadık imanının lezzetinden ve bereketinden istifade etmelerine vesile olmuş hemde toplumsal huzurun bozulmamasını sağlayarak dünya geçimliği adına örnek olmuştur. Bugün müslüman coğrafyasında birbirini kâfir ilan edip savaşın meşru kılındığı gerçeğini göz önünde aldığımızda nefse karşı cihadın önemini daha iyi anlıyoruz. Haram olduğu halde müslüman kardeşinin kanını akıtmaktan çekinmeyen hatta bunu cihad sayan kesimler karşımıza çıkmaktadır (bkz. Watt 1968: 14-15). Kâfirlere karşı verilmesi istenen mücadelede bile ölçünün Kur'an olduğunun belirtilmesi (Furkan, 25/52) Müslümanlar arasında vuku bulan iç kargaşasının din merkezli olmayıp dünyevi bir takım saiklerle nefsin güdümünde cereyan ettiğini düşünebiliriz.

Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in yaşamındaki örneklerle açık bir şekilde anlaşıldığı gibi cihad düşmanla fiziki savaş durumunun yanında bütün hayatın Allah'ın Kur'an'da emrettiği şekilde, O'nun rızasına uygun donatılmasıdır. Belirli dönemlerde Müslümanların dinleri ve öz varlıklarını fitneden korumak ve oluşacak engelleri ortadan kaldırma adına savaşa bir savunma hakkı olarak izin verilmiştir (Kutub, I/468). Adalet ve insan onurunun korunması için modern hukukun da savunma hakkı olarak kabul ettiği bu gerçeği İslam söz konusu olduğunda aşırılık ve şiddet düşkünlüğü olarak göstermek kabul edilemez. Modern yönetim algısında bile savaşın bazı durumlarda barışın tesisi ve sürdürülebilirliği konusunda önemli bir tedbir olduğu kabulü İslam'ın savunma amacıyla izin verdiği bu hakkı İslam'ın dini ve dünyevi işler konusunda ne derece ahenkli bir sistem olduğunun delilidir. Bu manada İslam'ın cihad anlayışı bütün hayatı kuşatan iman ve onun gereği olan güzel âmeli misyon olarak göstermekle birlikte insanı kemale erdirecek bu yolların engellerle kapatılması durumunda müslümanı baskılardan ve zulümlerden kurtararak onların İslam ile olan birlikteliğinin uygun bir şekilde sağlanabilmesi için savaş olanağı da tanır (İbn Kesir, I/376).

Müslümanlar için her anlamda en güzel örnek olan Hz. Peygamber'in cihad anlayışı doğru analiz edilmelidir. Yirmi üç yıllık risalet döneminde birçok keyfi baskı ve eziyete rağmen on beşinci yılda savaş emrinin verildiğini görüyoruz. Hz. Peygamber gibi etkileyici bir şahsiyetin rehberliğinde on beş yıl gibi bir süre Müslümanların iman ve sosyal hayat adına belirli bir eğitimden sonra az sayıda olmalarına rağmen kendilerinden her açıdan üstün olan inanmayanlara karşı mukavemet kazandıklarını biliyoruz. Yukarıda da ele aldığımız gibi savaş seçeneğinde başarılı olabilmek için doğru bir iman ve güzel âmel ile desteklenmiş bir bireysel ve toplumsal yapı gereklidir. Savaş gibi büyük yıkıma karşı hazırlıklı olunabilmesi, biraz sonra ölme riski ile karşı karşıya kalan bireyin cesaret gösterebilmesi, savaş esnasında karşılaşılabilecek zorluklara sabırla karşılık verilebilmesi ve savaş sonrası için hayatın yeniden düzenleyebilme ümidini muhafaza edebilmeleri için insanların çok önceden bir takım maddi ve manevi imkanlarla donatılması zorunludur. Dolayısıyla büyük cihad şuuru ve yaşam tecrübesine sahip olmadan bu olumsuzlukların üstesinden gelmek kolay olmayacaktır. Allah yolunda olması istenen cihadın layıkıyla ve zulme neden olmadan yapılması için nefislerde iman ve eylemlerde ortak idealin yerleşmesi için nefislerin hevaları değil Kur'an kılavuz edinilmelidir. Bireysellikten sıyrılıp ümmet kavramı etrafında birleşerek cihadı bütün yönleriyle gerçekleştirebilmek için büyük cihad ile nefislerin bencilliği ve hırsı yok edilmelidir. Aksi halde fitnenin ortadan kalkması için bir araç olarak kullanılması beklenen küçük cihad/savaş başka bir fitnenin tetikleyicisi olabilir.

İçinde bulunduğumuz konjektörde yaşanan olaylar göz önünde bulundurulduğunda Mevlâna'nın nefse karşı verilmesini istediği büyük cihadın önemini daha iyi anlıyoruz.

Mevlanâ, düvevi fani ve aşâğılık kazançları esas alan nefsin insana bazen hile kurarak ulvi kazançları hedef gösterdiğini hatırlatarak aldanılmaması gerektiğini söyler (Mesnevi, II, b.2600-2603). Bir başka beyitlerinde de nefsin sağ elinde tesbih ve Kur'an taşırken bir yeminde de hançer ve kılıç gizlediğinden bahseder (Mesnevi, III, b. 2554). Yüzbinlerce hilesi olan nefsin (Mesnevi, III, 2548) mushafına, rıyasına kanmalı, onun ikiyüzlülüğüne aldanıp sırdaş edinip hemhal olunmamalıdır. Abdest alması için sâliki havuzun kenarına getirdiğinde bile fırsatını bulduğunda onu suyun dibine atarak boymak isteyecektir (Mesnevi, III, 2555-6). Mevlânâ'nın bu ikazı Allah yolunda olması şartı konulan cihadın nefsin heva ve heveslerinden arındırılması gerekliliğini hatırlatmaktadır. Bu nedenle cihadın gerçek anlamda yapılabilmesi ve insanlık için olumlu değişimlere vesile olabilmesi için nefis terbiyesi ve tezkiyesi elzemdir.

Nefis Terbiyesi: Büyük Cihad

Büyük cihadın muhatabı olan nefse karşı verilecek mücadelenin her inanan için son nefese kadar sürdürülmesi beklenir. Nefsin ne derece tehlikeli bir düşman olduğunu bizzat peygamberlerin konu edilerek bildirildiğini görüyoruz: “Ona dedik ki: Ey Davud! Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver. Nefis arzusuna uyma, yoksa seni Allah'ın yolundan saptırır...” (Sâd, 38/26) âyetinde Hz. Davud'a hitaben nefsin Allah'ın yolundan saptıran arzularla dolu olduğu hatırlatmayı görüyoruz. Bir diğer peygamber Hz. Yusuf'un ise “Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü Rabbimin merhamet ettiği hariç. Nefis aşırı derecede kötülüğü emreder.” (Yûsuf, 12/53) itirafı ile nefsin daima kötü telkinlerde bulunduğunu anlıyoruz. İnsan kendisi için en büyük düşman olan nefsinin arındırması cennetliklerden olur; “Kim de, Rabbinin huzurunda duracağından korkar ve nefsinin arzularından alıkoyarsa, şüphesiz, cennet onun sığınağıdır.” (Nâ'zi'ât, 79/40-41).

İslam'ın fıkhi hükümlerini olduğu gibi kabul etmekle birlikte onun içsel olarak da safiyâne yaşanmasını gaye edinen tasavvuf (Serrac 1960: 40-45) şekli ve Batıni egzersizleriyle âyette beyan edilen Hakk'a giden yolda engelleri aşım O'na ulaşmada derinlik kazanmayı amaç edinir (Qaradhawi 2003:737). İnsanın dünya ve ahiret saadeti için büyük engellerden biri olan nefse karşı mücadeleyi bir disiplin olarak ele alan tasavvuf (Hourani 1991: 152) İslam hukukunun şekilsel kurallarına canlılık katan içsel muhtevası ile İslam geleneğinde merkezi bir role sahip olmuştur (Chittick 2003). Bu özelliğiyle dokuzuncu asırdan beri İslam geleneğinde farklı bakış açılarının kaynağı olmuştur (İbn Haldun 1960: 261-262). Örneğin İslam uleması içerisinde tartışmalara konu olacak şekilde Allah'ı tanıyabilme, O'na yaklaşabilme yolculuğunda müslümanın yapması gereken şey nefsinin karşı mücadeleye girişmesidir (Adunis 2005: 30). Bu yüzden İbn Arabi'nin ifade ettiği gibi insan daima aşâğılık nefsin ayartmalarına karşı mücadele etmek durumundadır (2003: 168). Nefse karşı verilen mücadele ile nazargahı ilahi olan kalpte Allah sevgisi hakim olur, kulun düşüncesi ve eylemleri Allah'ın rızasına uygun gelişir. Kalbin, nefsin kötü arzu ve şehvetlerinden arındırılması sonucu bulanıklıktan kurtulup yakın elde ederek ihlâs ve samimiyetle Allah'a iltica eder. Böylece sonuç olarak insanın bütün eylemlerinde şart koşulan ihlâs da sağlanmış olur (Serraj, 29-33).

Bütün âmellerde temel motivasyon olması gereken ihlâsın gönülde yer bulabilmesi için nefsânî hevâ ve heveslerin kalpten çıkarılması gerektiğini görüyoruz. Kur'an-ı Kerim'de birçok âyette geçen takva'ya sahip olanların kurtuluşa ereceği bildirilir. Allah'ın emrettiği iyi ve güzel olanı tercih edebilmek için nefsin kötü ve çirkin arzularına karşı uzun soluklu bir mücadeleye girişilmesi zorunludur. Bu mücadele verilmediği takdirde insanın yaratılış hikmetine zıt bir şekilde dengesi nefsin tarafına doğru geçecek, takva ile birlikte aslında

insan, insan olma hususiyetlerini, maddi ve manevi harmonisi kaybedecektir (al-Qushairî 1971: 14).

İnsanın kendi huzuru için gerekli olan samimiyet müslümanın bütün yaşamında kendini göstermek zorundadır. Buhran döneminde bulunan Müslüman kalbinin en temel ilacı olan ihlâs, müslümanın ölme ve öldürme gibi trajik anlarında bile aranan temel niteliktir. Bir hadis-i şerif'te Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu nakledilir: "Kıyamet günü hesabı ilk görülecek kişi, şehit düşmüş bir kimse olup huzura getirilir. Allah Teala ona verdiği nimetleri hatırlatır, o da hatırlar ve bunlara kavuştuğunu itiraf eder. Cenab-ı Hak: "Peki bunlara karşılık ne yaptın? buyurur. Kişi: "Şehid düşünceye kadar Senin yolunda cihad ettim, diye cevap verir. Allah Teala: "Yalan söylüyorsun. Sen, 'babayiğit adam' desinler diye savaştın, o da denildi, buyurur. Sonra emrolunur da o kişi yüzüstü cehenneme atılır." (Müslim, İmare, 152). Bir başka hadis-i şerif'te Hz. Peygamber'e para ve şöret için savaşan birinin sevap kazanıp kazanamaya sorulduğunda Hz. Peygamber: "Hiçbir şey kazanamaz." Buyurmuştur. Aynı soru üç defa tekrar tekrar sorulduğunda Hz. Peygamber: "Allah Teala, sadece kendi rızası umularak yapılan ibadetleri kablul eder, başkanısı kabul etmez." (Nesâi, Cihad 24) buyurur.

Nefis terbiyesi sonucu ulaşılması beklenen hakiki iman ve halis âmellere rağmen Müslümanların savaşmak durumunda olduklarında vaad edilen zaferi elde edebilecekleri için gerekli olan ihlâsın da kalpte yerleşmiş olması ümit edilebilir. Allah Teala'nın; "Hevasını ilah edineni gördün mü?" (Casiye, 45/23) bildirmesi ile nefsin hevasının tanrılaştırılıp bütün karar mekanizmalarının başkomutanı haline getirildiğini okuyoruz. Dolayısıyla savaşın son yöntem olarak görüldüğü durumlarda onun başlama gerekçeleri, hatta caydırıcı tedbirleri, usulu, metodları, tarzı ve sonuçları itibarıyla her anlamda Allah'ın emirlerine uygun olmak zorundadır. Aksi halde cihad Allah yolunda olma zaruretinde eksik kalacaktır. Bütün bu şartların sağlanması için esas olan ihlâs ve takvadır. Nefis terbiyesi de ihlâs ve takvanın hayata galip kılınması çabasıdır. Bu anlamda nefis ile mücadele savaşta daha öncelikli görülmüştür (İbn Arabi 1981: 118-119). Bu anlayışın bir işareti olarak "Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et! Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa, iki yüz kâfire galip gelirler. Eğer sizden yüz kişi olursa, kâfir olanlardan bin kişiye galip gelirler. Çünkü onlar anlamayan bir topluluktur." (Enfâl, 8/65) âyetini gösterebiliriz. Zira insanın ölüme en yakın olduğu anda sabır gösterebilmesi için sağlam bir iman ve takvanın yaşam felsefesi olarak benimsenmiş olması gerekmektedir. Aksi halde nefsin dürtüleri ile girilen savaşta insan doğal olarak kendi canını kollama içgüdüğü ile cesaret ve sabır göstermede zorlanacaktır. Bu nedenele anlıyoruz ki savaşın başarıya ulaşmasında uzun soluklu nefis terbiyesinin önemi büyüktür.

İslam medeniyetine birçok kurum ve kuruluş ile hizmet eden kökleri Kur'an ve sünnette olan tasavvuf İslam'ın mânevi bir boyutu olarak şeriat ile uyumlu birliktelik sağlamıştır (Bousfield 1983:126). Cihad konusunda da tasavvuf, dini eğitimin özüne dair araştırma çabaları ile yeni anlayışlar geliştirmiştir (Helminski 2000: 15-19). Örneğin savaşa gerek kalmadan hoşgörülü yaklaşımlarıyla inanmayanlar ile güzel iletişimler geliştirerek onları İslam ile tanıştırmışlardır (Roy 1987). Her sufünün kendi halleri ile ilişkili olarak farklı bir yaklaşım tarzı geliştirmiş olmaları aslında onların esas gaye olan dine ve Allah'a yaklaşmalarında alternatifler sundukları anlamına gelmektedir (Pritchard 1949:3-4). Bu bağlamda Hucviri'nin dediği gibi tasavvufun esasını inkar edenler bir yönüyle İslam'ı da reddetmiş olmaktadır (al-Hujwiri 1911).

Bugün İslam ile terörün birlikte anılmasına yol açan unsurların hiçbirisinde şüana kadar tasavvufi bir neşvenin bulunmamış olması cihad kavramının gerçek manasının korunması açısından önemlidir. İslam'da hiçbir şekilde yeri olmayan masumların din adına

öldürülmelerin cihad ile bağdaştırılması her şeyden önce Müslümanlara ve İslam'a büyük zarar vermektedir. Çünkü cihadın teröre indirgenmesi başlı başına bir çarpıtma olarak öncesinde yapılması beklenen birçok eylemin ve engelin göz ardı edilerek salt bir kutsal din savaşına indirgenmesi kötü propoganda olarak yeterli derecede zararlıdır. Öte yandan Müslümanlar içerisinde radikal bazı kesimlerin tasavvufu sapkınlıkla suçladıkları ve cihad konusunda tasavvufun Müslümanları pasif bir duruşa sahip olmaya yönelttiği eleştirisini biliyoruz. Tarihi olarak tamamen yersiz olan bu iddialar ile ilgili örnekler ileride verilecektir. Ancak sufilerin ortaya çıktıkları ilk dönemlerden itibaren müslüman toplulukları içerisinde sosyo-politik olarak oldukça aktif oldukları ve değişik kurumlar altında hizmet ettiklerini görüyoruz (Milner 1978; 26-42). Fütüvvet geleneği (Bayram 1981) ve Ahi teşkilatı (Bayram 1991) tasavvufi toplulukların neler yaptığına dair yeterli örnekleri barındırmaktadır. Moğol istilası esnasında Ahi Evran'ın on binlerce müridi ile on beş günlük direnişten sonra şehit edildiğini görüyoruz (Bayram 1991: 84-85). Ömer Hayyam, Moğolların önlerine gelen şehirleri yakıp yıktıkları sırada sufilerin toplumu kardeşlik duyguları etrafında birlik olmaları, onların ihtiyaçlarını gidermek için çabaladıklarından bahseder (1986: 20-21). Sair zamanlarda kurdukları vakıflarla birçok alanda sosyal hizmetler yürüten Ahiler ihtiyaç zamanlarında askeri güçlere destek olmuşlardır (Ekinci 1999: 19). Avrupalı devletler sömürge elde etme girişimlerinde en çok tasavvuf kimliğine sahip olan kesimlerin direnci ile karşılaşmıştır (Rahman 1966). İleri sürülen iddiaların aksine tasavvuf pasif bir yaşam tarzı, kaçışı çözüm olarak gören bir anlayışa sahip değildir (Lewis 1995: 238-243). Bunun en büyük göstergesi olarak tarikatların bütün engellemelere rağmen müslüman toplumları içerisinde dini ve sosyal bir ağ olarak dünya çapında varlığını etkin şekilde sürdürüyor olmalarıdır (Bruinessen 1992).

Bir süre Anadolu'da kalan İbn Arabi, Sultan İzzeddin Keykâvus'un yürürlüğe koyduğu dini ve siyasi bazı uygulamalarından dolayı hoşnutsuzluğunu ve sultanın çevresindeki bazı yöneticileri beğenmediğini anlatan bir mektup yazmıştır (Kılıç 2001: 22). Bir keresinde de kendisinden öğüt isteyen sultana; "Sana ne öğüt vereyim. Sana çoban ol demişler, sen kurtluk ediyorsun. Halk seni sultan yaptı, sen şeytan sözüyle hareket ediyorsun" demiştir (Araz 1975: 198). Benzer şekilde Mevlânâ'da halkın yararına yöneticilerle temas kurmuştur. Moğol istilası sırasında toplumun çöküntü halinde olduğu dönemlerde sosyal rehabilitasyon anlamında işlev icra etmiştir (Ünver & Güngör 1997). Mevlânâ, Moğolların zulmü altında ezilen Anadolu halkının bunalmış gönlüne manevi birliğin ve iç huzurun sağlanması için çabalamıştır (Ülken 1973: 231-232).

Selçukluların devamı olan Osmanlılar döneminde de mutasavvıfların yöneticilerle iyi ilişkiler kurduklarını hatta onların bir şeyhin intisabına girdiklerini görüyoruz. Yöneticilere yol gösterip onlara mânevi destek sağlayan sufilere devlet üst yöneticilerinin tekke ve zâviyeler inşa ettirerek ve vakıflar kurduklarını biliyoruz (Öngören 1996). Sefer zamanı sufiler ordunun mânevi gücünün ve moralinin yüksek tutulmasında rol sahibi olmuşlardır (Mayer 1980: 54). İstanbul'un fethinde Akşemdin'in ifa ettiği görev gibi daha birçok seferde sufiler izlerini görürüz (Öngören 1996: 208-210).

Türklerin İslamlaşmasında büyük katkısı olan tasavvufi yorumun cihad adına en verimli olduğu dönemlerden ikisi olan Selçuklu ve Osmanlı Devleti birçok tasavvufi kurumlarıyla savaş öncesinde de büyük cihad adına olumlu örneklerle doludur. Öncelikle Arap yerleşimcilerin bulunmadığı Orta Asya ve Kuzey Afrika'da on birinci yüzyıldan itibaren sufiler, insanları İslam buluşturmak için kullandıkları zâviye ve hankahlar ile bölgelerin İslamlaşmasında büyük rol üstlenmişlerdir (Trimingham 1971:10). Orta Asya'da Ahmet Yesevi'nin yetiştirdiği Horasan Erenlerinin Anadolu'da kurdukları tekke ve zâviyelerde birçok gayr-i müslimin müslüman olmasına vesile olmuşlardır (Barkan 1974). Bu anlamda

Anadolu'nun Müslümanlaşmasında tasavvufi eğilim İslam kültürünün bölgeye yayılmasında çok büyük öneme sahiptir (Trimingham 1971: 23). Tasavvufi anlayışın cihad kavramına vermiş olduğu mana ile paralel şekilde geliştirilen sosyal ve politik atmosfer çoğu zaman savaşa gerek kalmadan Allah yolunda cihadı mümkün kılmaktaydı. Bu nedenle birçok Rumun dindaşları olan Bizans'ın yerine Selçuklu idaresini tercih ediyordu (Mateos 1979: 203).

Büyük cihadı önce sağlam bir itikad, sonra da güzel âmellerle destekleyen tasavvufi bir İslam anlayışı ile gayr-i müslimler gönüllü olarak müslüman olmayı tercih ederek Allah'ın istediği gibi kalben iman etmiş oluyorlardı. Farklı din ve etnik unsurların da yaşama hakkı buldukları bu ortam doğal olarak yönetimde bulunan Türklerin adil ve hoşgörülü İslami tavırları iyi geçinilmesi emredilen İslam düşmanı olmayanlara karşı onları kazanmak adına en güzel cihad olmuştur. Eğer öyle olmasaydı bin yıl önce yerleşen bu anlayış bugün hala devam edemezdi. Geçmişte çok sayıda din ve kültüre ev sahipliği yapan Anadolu Türklerin fethinden sonra ilk defa hızlı bir şekilde köklü değişim yaşamış, iktisadi ve ictimâi yapısı dönüşmüş, günümüze kadar uzanan milli ve mânevi yapısını korumuştur (Turan 1984). Zira o dönemde dahi Türkler, Ermeni ve Rum halkları ile oldukça sıcak ilişkilere sahiptir (Roux 1994: 33). O dönemde oluşturulmuş bu olumlu atmosferden dolayı bölgeye birçok âlimin gelmesi ile her açıdan gelişmiş bir medeniyet ve kültür yeşermiştir (Turan 2009). Müslüman âlimlere gösterilen hürmet yanında papazlara da saygı duyulduğunu görüyoruz (Turan, 1993). Örneğin Alâeddin Keykubat'ın tertip ettiği meclislerinde Hıristiyan âlimler yer bulur, zaman zaman müslüman âlimlerle dini tartışmalar yapabilmekteydiler (Ocak 1996: 89).

Moğol saldırıları ile son bulan Selçuklulardan sonra aynı tarzda devam eden İslamlaştırma faaliyetleri uç bölgelere yayılarak Gazi Dervişler sayesinde Osmanlıların ilk döneminde yükselmeye başladı (Witteck 1963). Osmanlı'nın kuruluşunda ve kısa sürede büyümesinde mutasavvıf Şeyh Edebâli ve Ahi Hasan'ın büyük desteği bu gerçeği ortaya koyar (Ocak 1997). Selçuklular döneminde olduğu gibi Osmanlılarda yeni fethettikleri bölgelerde Kolonizatör Türk Dervişler liderliğinde gerçekleştirilen İslamlaştırma tasavvufi bir özellik arz etmekteydi (Barkan 1999: 133-153). Fetihlerden sonra bölgelerin imâr edilerek yerleşime uygun bir hale gelmesinden tutun da sosyal hizmetlere kadar yaşamın düzenlenmesini sağlamışlardır. Selçuklular döneminde geliştirilen bu tasavvuf menşeli toplumsal hizmet ve yönetim anlayışı Hıristiyan nüfusunun büyük bir bölümünün Müslümanlaşmasına vesile olmuştur (Langer-Balake 2005).

Değerlendirme

Tasavvufi bakış açısıyla Allah'ın emri olan cihada geniş bir perspektif ile bakıldığında tarihteki örneklerden de anlaşılacağı gibi bugün verilmek istenen menfi manadan çok uzak bir kavram ile karşı karşıya olduğumu görürüz. Öncelikle cihadın insanları zorla İslamlaştıran kutsal bir din savaşı olmadığını görürüz. Zira İslam'da zorlamanın olmadığı âyetle bildirilmiştir (Bakara, 2/256). Bununla birlikte âyetlerde geçen cihadın sadece savaş anlamına gelmediği ve çok yönlü bir mücadeleyi içerdiğini görüyoruz. Büyük cihad olarak tarif edilen nefis ile cihad aslında fiziki savaş dışında Allah'ın istediği gibi yakini bir iman ve halis âmel için gerekli olan ihlas ve takvayı elde mücadele anlamına gelmektedir. Müslüman bütün yaşamını saran bu genel bakış açısı ve nizam bilinci müslüman olmayanlara İslam'ı tanıtmak için yapılacak en güzel cihaddır. Çünkü doğru iman için şart olan ilim, güzel âmel için gerekli olan bilim ve sanat için hizmet kurumları geliştirmek zaruridir. Bu anlamda İslam medeniyetine bakıldığında sosyal bir amaca yönelik hizmet üreten kurumların ilim, bilim ve sanat ile içi içe olduğu görülür. Tasavvufi yorumu benimsemiş olan Türk-İslam

medeniyetinde bolca örneklerini gördüğümüz bu cihad anlayışı tesis edilmiş kuvvetli sosyo-politik yapısı ile uzun süre varlığını sürdürmüştür.

Bugün kötü bir şekilde yeniden anlamlandırılmaya çalışılan cihad kavramını tasavvufu bir muhtevadan uzak değerlendirmek kimsenin yararına olmadığını düşünüyoruz. Bu vakitten sonra Müslümanların sorunu olduğu kadar Batı'nın da sorunu olan yanlış cihad kavramının ekonomik ve siyasi bir argüman olarak kullanılmasından vazgeçilmelidir. Dış sanal müdahaleler olmadığında Müslümanların kendi inanç akideleri ve gelenekleri içerisinde geçmişte doğru şekilde kavramlaştırdığı cihadın terör üretmeyeceği görülecektir. Zira büyük cihadın manasını bilmeyen küçük bir azınlık dışında Müslümanların çoğu nefse karşı verilmesi istenen mücadele de genel manada başarılı olunmadığında fiziki savaşta da başarı kazanılamayacağını bilir. Çünkü gerçek iman ile birlikte toplumsal birlikteliğin ilim ve ekonomi ile kuvvet bulmadığı bir savaşın kazanılma imkanı yoktur. Bu nedenle Müslümanların bir yaşam felsefi olarak benimsemeleri gereken büyük cihad içinde buldukları kötü durumdan kurtulmak için eskiden olduğu gibi her alanda köklü kurumlar üretmelidirler. Bütün insanlık için sorun olmaya başlayan yeni dünya düzeninin onun üretmiş olduğu yöntemlerle yıkıcı bir şekilde değiştirilmeye çalışması yerine önce bireylerde doğru iman, güzel davranış ve sonrasında toplumsallaşan kurumlarla Allah'ın emirlerine uygun tarzda dönüştürülmesine çabalamak Müslümanlar için imani bir zorunluluktur. Bu yapıldığı takdirde İslam'ın evrensel ve son ilahi din olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Kaynakça

Abbas, T. (2005). "British South Asian Muslims: Before and After September 11" *Muslim Britain: Communities under Pressure*, London: Zed Books.

Adunis, (2005), *al-Sūfiyya wa al Surriyāliyya*, trans. Judith Cumberbatch, London: Saqibooks.

Ali Ashraf, Syed, (1987). *The inner Meaning of the Islamic Rites: Prayer, Pilgrimage, Fasting, Jihād in Islamic Spirituality*, ed. Seyyed Hossein Nasr London: Routledge and Kegan Paul.

Araz, Nezihe, (1975). *Anadolu Evliyaları*, İstanbul, Üçler Matbaası.

al-Attar, Dawud, (1981). *al-Difā' al-Shar'ī fī al-Sharī'ah al-Islamiyyah*, Bairut: Dar al-Islamiyyah.

Barkan, Ömer Lütfi, (1974). "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I, İstila Devrinde Kolonizatör Türk Dervişler ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara.

(1999). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri", *Türkler*, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları.

Bayram, Mikail, (1981). "Ahi Evran", *İslami Bilgeler Ansiklopedisi*, İstanbul: Dergah Yayınları.

(1991). *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*, Konya.

Bousfield, John, (1983). *Islamic Philosophy in Southeast Asia*, ed. M.B. Hooker, Leiden: Brill.

Bruinessen, Martin van. (1992). *Tarekat Naqsybandiyah di Indonesia*, Bandung, Indonesia: Mizan.

Chittick, William C., (2003). *Sufism, A Short Introduction*, Oxford, One World Publication.

Chomsky, Noam (2003). *Power and Terror, Post 9/11 Talks and Interviews*, John Jurkerman and Takei Masakazu (ed.), Tokyo: Little More.

al Damaghani, Abu Abdullah al-Husaini Ibnu Muhammad, (2003). *al-Wujuh Wa al-Nazair*, ed. Muhammad Hasan Abu al-Zufaiti, Jumhuriyyah al-Misriyyah al-Arabiyyah: Lajnah Ihya Wa al-Turats, al-Majlis al-A'la Li al-Shu'un al-Islamiyyah.

Dirks, Jerald F. (2004). *The Abrahamic Faith: Judaism, Christianity and Islam, Conflict and Similarities*, USA: Amana Publications.

Ekinçi, Yusuf, (1999). *Ahilik ve Meslek Eğitimi*, İstanbul, MEB.

Günay, Ünver & Güngör, Harun, (1997). *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Ankara, Ocak Yayınları.

Hanbel, Ahmed b., (1895). *el-Müsned*, I-VI, Kahire.

Helmski, Kabir, (2000). *The Knowing Heart, A Sufi Path Of Transformation*, London: Shambhala.

Hourani, Albert, (1991). *A History of the Arab Peoples*, London: Faber and Faber.

al-Hujwiri, Ali bin Uthman, (1911). *Kashf al Mahjüb*. trans. Reynold A Nicholson. Leiden: E.J. Brill. Imprimiere Orientale, London: Luzac & CO.

Ibnu Arabi, Muhyiddin, (2003). *Tarjuman al Ashwāq lil Imam Muhyiddin Ibnu Arabi*, Bairut, Libanon: Dar el Shadr Publisher.

Ibnu Arabi, Muhyiddin, (1981). *Tafsir al Qur'an al Karim*, 2 vols, ed. Mustafā Ghālib, Bairut, Libanon: Darul Andalus.

al-Isfahani, Raghīb, (1992). *Mufradāt alfāz al Qur'an*, Bairut, Libanon: Dar al-Qalam li al-Tiba'a wa al Tauzi', Damascus, Suria and Dar al-Shāmiya.

Ibnul Jauzi, Jamaluddin Abdurrahman, (1985). *Nuzhatul 'Uyūn al Nawāzir fī Ilmil Wujūh wan Nazāir*, ed. Muhammad AbdulKarimKāzim al-Rādli, Bairut, Libanon: Muassasah Risalah.

İbn Kayyum, Cevziyye, (1992). *Zadu'l-Me'ad fi Hedy-i Hayri'l-Ibad*, Beyrut.

Ibnu Khaldun, Abdurrahman, (1958). *Muqaddimah*, trans. Franz Rosenthal, London: Routledge and Kegan Paul.

(1960). *Muqaddimah*, Cairo: Dar al-Ihyā, al Kutub al Arabiyyah, Isā al-Babi Halabi wa Shirkah.

Ibn Khayyam, (1986). *The Rubaiyat*, trans. and ed. Peter Avery and John Heath-Stubbs, England: Penguin Books.

Ibnul Qayyim, al Jauziyyah, (2004). *Zād al Mā'ad fī Had yi Khayril 'Ibad*, vol 2, ed. Muhammad Ibnul Iyad Ibnu Abdil Halim, Cairo: Maktabah Safa.

İbn Kesir, (2000). *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Kahire, Daru'l-Hadis.

Kılıç, Mahmud Erol, (2001). "İbnu'l Arabî'nin İzzeddin Keykavus'a Yazdığı Mektubun Işığında Dönemin Dini ve Siyasi Tarihine Bakış", I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Konya, Selçuk Üniv. Selçuklu Araştırmaları Merkezi.

Langer, William L.- Blake, Robert P. (2005). "Osmanlı Türklerinin Doğu ve Tarihsel Arka planı", *Söğüt'ten İstanbul'a, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, (derl. Oktay Özel- Mehmet Öz), İstanbul, İmge Kitabevi.

Lewis, Bernard, (1995). *The Middle East: 2000 Years of History from the Rise of Christianity to the Present Day*, London: Phoenix.

Massignon, Louis, (1997). *Essay on The Origin Of The Technical Language of Islamic Mysticism*, trans. Benjamin Clark, Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Mayer, George, (1980). *İctimai Tarih Açısından Osmanlı Devletinde Ulemâ-Meşâyih Münasebetleri*, terc. Hüseyin Zamantılı, Kubbealtı Akademi Mecmuası, Y. 9, S. 4.

Mevlânâ, (1990). *Mesnevi*, çev. Ç. İzbudak, göz. geç. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, M.E.B. Yay.,

Ocak, Ahmet Y. (1996). “XIII.-XIV. Yüzyillarda Anadolu Şehirlerinde Dinî-Sosyal Hayat”, *Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne*, İstanbul.

(1997). “Osmanlı Beyliği Topraklarındaki Sufi Çevreler ve Abdalân-ı Rûm Sorunu (1300-1389)”, *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. Elizabeth A. Zachariadou, çev. Gül Çağalı Güven, İsmail Yerguz, Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Öngören, Reşat, (1996). *XVI. Asırda Anadolu’da Tasavvuf*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Pritchard, E.E. Evans, (1949). *The Sanusi of Cyrenaica*, London: Oxford University Press.

al Qaradhawi, Yusuf, (2003). *Min Hadyil Islam, Fatāwa Mu’āsirah*, Vol.1, Kuwait: Dar al Qalam., Lin Nashr wa al Tauzi.

al-Qushairī, Abu al-Qāsim AbdulKarimibnu Hawāzin ibnu Abdul Mālik Talhah, (1971). *Al Risālah al Qushairiyyah*, trans. B.R.Von Schlegell, Berkeley: Mizan Press.

Rahman, Fazlur, (1966). *Islam*, New York, Chicago and San Fransisco: Holt, Rinehart and Winston.

Roy, Olivier (1987). *Globalized Islam: The Search for a New Ummah*, New York: Columbia University Press.

(1998). *Politics and Change in the Middle East, Sources of Conflict and Accomodation*. New York: Prentice Hall.

Roux, Jean-Paul, (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul, İşaret Yayınları.

al-Sarraaj, Abu Nasr, (1960). *al-Luma’*, ed. Abdul Halim Mahmud and Thaha Abdul Baqi Surur, Cairo: Dar al-Maktabah al-Hadīthah.

al-Sarraaj, Abu Nasr, *Alluma’*, Cairo: Maktabat li al-Nashr wa al Tab’a al-Sūfiyyah.

Shalabi, Ahmad, (1974). *Tārīkh Tasyrī’ al Islamī*.

Taleqani, Ayatullah Mahmud, (1986). *Jihād and Shahādat, Struggle and Martyrdom in Islam, Essays and Addresses by Ayatullah Mahmud Taleqani, Ayatullah Murtada Mutahhari and Dr. Ali Shari’ati*. ed. Mehdi Abedi and Gary Legenhausen, USA: The Institute for Research and Islamic Studies.

Trimingham, J. Spencer, (1971). *The Sufi Orders in Islam*, Oxford Press,

Turan, Osman, (2009). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

(1993). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları*, İstanbul.

Ülken, Hilmi Ziya, (1973). “Mevlânâ ve Yetiştigi Ortam”, Uluslararası Mevlâna Semineri, Ankara, TİB Yay.,

Waardenburg, Jacques (2002). *Islam: Historical, Social and Political Perspectives*, Berlin and New York: Walter de Gruyter.

Watt, W. Montgomery, (1968). *Islamic Political Thought*, London: Edinburg University Press.

Witteck, Paul, (1963).”Osmanlı İmparatorluğunda Türk Aşiretlerinin Rolü”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, XIII., İstanbul.